

УДК 811.161.2:81'28: 81'37:398

Дядищева-Росовецька Ю. Б.

ГІДРОНИМИ ЯК ЛІНГВОФОЛЬКЛОРИСТИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Стаття присвячена вивченню лінгвокультурологічних особливостей відображення традиційної обрядової купальської лексики у вітчизняному гідроніміконі. Її вивчення відкриває нові можливості для комплексного їх дослідження як одного з джерел лінгвофольклористики.

Ключові слова: лінгвофольклористика, обрядова лексика, купальська лексика, гідронімія.

Дядищева-Росовецькая Ю. Б. Гидронимы как лингвофольклористический источник. – Статья.

Статья посвящена изучению лингвокультурологических особенностей отражения традиционной обрядовой купальской лексики в отечественном гидронимиконе. Её изучение открывает новые возможности для комплексного их исследования как одного из источников лингвофольклористики.

Ключевые слова: лингвофольклористика, обрядовая лексика, купальская лексика, гидронимия.

Dyadyshcheva-Rosovezka J. B. Hydronyms as a lingvofolkloristycal source. – Article.

The article is devoted to studying of a linguocultural features of the reflection of traditional rithualic vocabulary of the Kupalas ritual in ukrainian hidronomikon. The Study of this vocabulary opens opportunities for their research as a source for lingvofolklorystiks.

Key words: lingvofolklorystics, ritual vocabulary, Kupala vocabulary, hidronims.

Джерелом для лінгвофольклористичних студій можуть слугувати не тільки твори усної народної творчості різних жанрів – пісень, прислів'їв, казок, замовлянь тощо, а й дані вітчизняної топонімії. Це видається перспективним, адже дає змогу розширити коло досліджень, використовувати дані суміжних наук – близьких і далеких, змушує під новим кутом зору подивитися на знайомі тексти й на, здавалося б, уже розв'язані проблеми. Як справедливо зазначив В. Лучик, топоніми «виявляють здатність передаватися від покоління до покоління і від етносу до етносу» [7], а крім того, вони як своєрідні пам'ятки мови й культури «не піддаються фальсифікаціям та істотному впливові часу» [7]. Для лінгвофольклориста ж вони цінні ще й тим, що є результатом колективної творчості народу. Свого часу В. Ніконов відзначав, що «для вивчення народної творчості, побуту, вірувань географічні назви – щедre джерело» [9, с. 14]. І справді, «красномовні свідки минулого, географічні назви посідають почесне місце серед найдорожчих історичних пам'яток, як живе відлуння віддалених часів» [9, с. 13]. Топоніми – клас слів, зумовлених історично, який є відбитком уявлень, поглядів, смаків етносу. Тому актуальними залишаються проблеми, пов'язані з «науковою інтерпретацією власних географічних назв у діахронічному й синхронічному аспектах» [7], а також з'ясування їх етимології.

Дослідники мови фольклору зверталися в студіях до топонімії. Так, О. Фамінцин, відомий знавець пісенного фольклору, залучаючи ойконімічні дані, вивчав, як відбилися залишки язичництва в обрядових текстах [15]. Д. Мачинський за допомогою широкого ілюстративного матеріалу аналізував «Дунай» у фольклорі на тлі східнослов'янської історії та міфології [8]. Н. Данилюк розглядала різноманітні «лексико-семантичних поля у мовній картині світу української народної пісні», де окремо приділяла увагу «географічним об'єктам» [2]. На цікаві висновки виводять й наші спостереження над «Дунаєм/дунаєм» у складі усталеного словесного комплексу («тихий Дунай/дунай») при порівнянні його використання в поезії народній і Т. Шевченка [3].

Такі студії мають допомагати збагнути особливості національної ментальності, виділити специфічні риси мислення носіїв традиційного фольклору.

Традиційна культура, народні ремесла, характер виробництва, уклад суспільного життя відображалися в

топонімії, яка, у свою чергу, впливала на формування картини світу. С. Єрмоленко, провідний вітчизняний лінгвофольклорист, справедливо відзначила: «У кожного народу – своя мовна картина світу, тобто в мові виявляється ментальність, і водночас мова формує, забезпечує оригінальний погляд на світ представників різних народностей. Універсальні, загальні закони людського мислення не заперечують, а, навпаки, підтверджують існування конкретних етнічних мовних картин світу, специфіку сприймання кожним народом навколишнього світу й відображення цього сприймання в певних комплексах понять та у відповідних психолінгвальних діях» [4, с. 391]. Й особливо дослідниця наголошувала на тому, що «надзвичайно актуальні сьогодні думки О. Потебні про зв'язок між мовою і думкою, мовою і світом асоціативних уявлень народу, між мовою і культурою народу» [4, с. 392]. Ці спостереження залишаються слухними й сьогодні.

Мову як код моделі світу розглядала Т. Цив'ян: «Універсальні знакові комплекси моделі світу реалізуються в різних кодових системах. Різні фрагменти, персонажі, об'єкти світу можуть слугувати основою різних кодів; так формуються астральний, вегетативний, зооморфний, антропоморфний, гастрономічний, одористичний, кольоровий, числовий, музикальний тощо» [16, с. 6]. Топонімічний код мав би посісти тут закономірне місце. Далі дослідниця продовжує думку, з якою не можна не погодитись: «Співіснування в моделі світу різних кодів, кожний із яких має свою, певну галузь дії, передбачає ієрархічну класифікацію. Весь цей складний конгломерат на семантичному рівні єдиний, оскільки він змальовує той самий об'єкт – світ із точки зору того самого суб'єкта – людини» [16, с. 6].

Проте використовувати топонімічний матеріал у лінгвофольклористиці треба з обережністю. Тут варто прислухатися до застереження С. Росовецького: «Явища простору в сучасній фольклористиці осмислюються в кількох аспектах» [11, с. 518]. Для нас передусім має значення такий: «Об'єктивно існуючий простір, або природне середовище, розглядається етнологами як найважливіший фактор формування та екзистенції етносу» [11, с. 518]. Відомо, що оповідна усна проза географічні об'єкти, природу або «не помічає», або якщо вже і згадує, то або в складі традиційної формули, або як інформативну ознаку оповіді. Так, у казці згадка про те, що її персонаж, йдучи дорогою, проминув

кущ калини, неможлива, якщо цей кущ не має зіграти якусь роль у розвитку дії. Оповідач міфологічної легенди-мемората міг розповісти й таке: «І ось, біля калини, що у роздоріжжя, побачили ми: на нас скірда суне...»; «калина» тут є топографічним орієнтиром. І нагомість у формулах весільної та ліричної пісні «калина» вже не потребує ніяких пояснень: тут це завжди зрозумілий для носіїв традиції символ дівочої цноти, «честі». Справді «поетизація» має місце тільки в другому випадку.

Під час вивчення обрядових текстів привертає увагу той слід, який залишила купальська лексика в питомих гідронімах, попри те, що загалом «географічних назв, пов'язаних із язичницькими уявленнями давніх слов'ян, порівняно небагато» [1, с. 30] (пор. *Велесниця, Велеснів, Перун, Нові Яриловичі, Ладино*). І причину тут треба шукати не лише в природному, сказати б, їх забуванні, а й у наполегливих намаганнях християнства витіснити їх. Тим цінніші збережені до нашого часу.

Матеріалом для дослідження особливостей відображення купальської лексики у вітчизняному гідронімічному послужбові дані Словника гідронімів України [12], які є результатом «мовної і суспільної практики широких верств населення з найдавніших часів» [17, с. 9]. Це багатопланове видання подає форми найменувань не тільки літературні, а й діалектні, що є для лінгвофольклориста надзвичайно важливим, адже діалекти – це мовна оболонка фольклорних творів, творів, яким притаманна варіативність. Також урахуюються укладачами й варіанти реєстрових одиниць «у цитатах або без них» [17, с. 9].

Передусім тут варто визначити, яку ж лексику можна вважати купальською. Для цього обрано корпус записів купальських пісень, які відповідають науковим вимогам і надруковані в збірках «Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського» [13] та «Українські народні пісні. Календарно-обрядова лірика» [14].

Відібрані тексти опрацьовано. Зокрема, в них виділено ключові слова (загалом 49), які вдалося продуктивним згрупувати у три групи. До першої увійшли утворені від антропонімів *Купало (Купайло), Морена (Марина), Іван*, а також *Уляна (Оляна)* – імена головних персонажів обряду купальського дійства (26 одиниць): *Купайло (Купайло на Івана), Купайла, Купалонько, Купайлечко, Купало, Купалочка, Купайлиця, Маринка-Купалочка, Купальний (Іван); Іван, Іванко, Івасенько, Йіван, Ян, Янонько, Уляна, Оляна (Олена); Моренонька, Мариночка, Маринка, Марися, Марисенька, Маруся, Марійка, Мар'янця, Мар'юня*. Наприклад, «Купайло на Івана! / Купався Іван, та у воду впав» [13, с. 112]. Чи таке: «Хвалився Івасенько / Перед своєї Марисенькой» [13, с. 104]. Або: «Не пуцу, Оленко, не пуцу, / Поки мні не будеш мовила» [13, с. 109].

До другої групи зараховано дієслова на позначення найважливіших для купальського обряду дій: *купатися, потопати, потонути, плисти, спливатися, на (чи в (у)) воду упасти* (ще варіант: *через море упасти*), *виринати; горіти, догорати, палати, паленіти, сушитися* (12 одиниць). Наприклад: «Було б тобі, Іванку, не купатися, / Було б тобі, Іванку, з нами гратися» [13, с. 100]. Або таке: «Свята пречиста собітку палила / І всіх святих просила» [13, с. 101].

До третьої групи включені слова, утворені від афлативів *вода й вогонь*, а також *одиниць їх семантичного поля* (11 одиниць): *вода (водонька), дощик, ріка, річка; огонь, полонічко, полим'ячко, собітка, собітойка, соботочка, кропива, сонечко*: «Стороною, дощик, стороною / Над моєю рожою повною» [13, с. 100], або: «На

собітки біла, / Подолок спалила» [13, с. 114]. Причому серед компонентів згаданих семантичних полів актуалізувалася опозиція: *земний/небесний* (детально на цьому зупинявся О. Потебня у фундаментальному дослідженні «О купальських огнях и сродных с ними представлений») [10, с. 530–552].

Взаємозв'язок земної води й небесної аналізували не раз. Д. Зеленін про елемент купальського святкування зазначав: «У багатьох випадках солом'яні опудала, винесені з сіл, топлять у річці, і ці дії, безсумнівно, пов'язані з закликанням дощу; іноді це мотив основний і вихідний, іноді ж – такий, що нашарувався пізніше» [5, с. 399]. Або згадаймо елемент обряду викликання дощу – побиття води в криниці як дія, спрямована на земну воду, щоб вплинути на небесну – викликати дощ. Відповідно, підкреслюється зв'язок вогню земного та небесного.

Привертає увагу ще такий компонент названого семантичного поля, як *кропива*: хлопці «Як почули – полякалися, / В глуху кропиву поховалися» [13, с. 112]. Д. Зеленін наголошує не тільки на ролі оберегу, яку відіграє ця рослина в купальському обряді: її «нерідко кидають перед купанням у воду», а й на заміні нею вогню, бо «через неї стрибають» [5, с. 397–398]. А О. Потебня покликається ще й на звичай переганяти через кропиву (як холодний вогонь) худобу для очищення [10, с. 533].

В. Іванов і В. Топоров наголошували, що «подвійне співвідношення купальських обрядів з вогнем і з водою (пор. також подвійну можливість співвіднесення самого імені Купала з водою і вогнем – *купати* і *купити*) видається можливим пов'язати і з мотивом брата й сестри, характерних для тих же обрядів» [6, с. 68]. Наведену тезу дослідники ілюструють за допомогою загадки, що виразно відбиває цей дуалізм (де сестра сильніша за брата, з відгадкою – вода й вогонь), а крім того, підкреслюють «паралелізм загадок про воду і вогонь: *без рук, без ног, вишэй дзерава ідзе*» [4, с. 68]. Також вони зауважували, що «пару *Іван-да-Марья* в купальських текстах треба виводити до більш давньої пари вогонь-вода, а в сюжетних відношеннях *Івана* і *Мар'ї* вбачати сліди мотиву шлюбного поєдинку вогню й води, відображеного й в обряді, і в пісні про *Іван-да-Марью*» [6, с. 68].

У купальських піснях подібні протиставлення трапляються часто, наприклад, у пісні «А летіло помело / Через наше село» [14, с. 353]: кожен двовірш «Кирилова хата / Запалилася», «Кирилова голова / Засмалилася» тощо перебивається подвійним повторенням «Стовпом дим» [14, с. 353]. І тут же «А Оляна з radoщами / Носить воду пригорщами»: як відомо, в народних піснях так само, як і в замовляннях, вода часто називається Уляною чи Оляною. Крім того, не можна тут не звернути увагу на парадоксальність ситуації: «Що залиє, то займеться, / То й Оляна засміється» [14, с. 353].

На жаль, у піснях мало втілено ключові моменти віддаленого в часі старого купальського обряду: а) учасники звертаються до Купала, б) згадується, що «Іван на воду упав», в) повідомляється про запалення вогню (собітки), г) про купання, ґ) про збирання квітів на вінок і ворожіння, як він попливе, д) застерігають від відьом тощо. Багато тут залишається затемнених місць, наприклад, в обряді часто використовується образ Коструба (Кострубонька), а в піснях він не був зафіксований. У деяких складних випадках спроби реконструкції навіть О. Потебня в розпачі вигукував: «Стосунок цієї пісні до топлення Марени абсолютно не зрозумілий» [10, с. 531]. І все-таки дослідник наголошував: «Як би там не було, але народ пов'язує топлення або спалення Марє-

ни-Смерті й купальські вогнища. Запалювання вогнищ і стрибання через них має на меті звільнення від ворожої сили хвороби, смерті й пов'язаних із нею міфічних істот» [10, с. 533].

Наступним етапом після виділення ключових слів, окреслення семантичних полів є перехід до опрацювання лексикографічного матеріалу з метою з'ясування, якою ж мірою відображено купальський обряд у вітчизняному гідроніміконі.

Так, до нашого часу збереглася не лише назва річки *Купала*, а й численні варіанти від тієї самої основи. Важко сказати, чи всі ці гідроніми завдячують купальському святу своєю назвою. Можна припустити, що мотивація не була пов'язана з обрядовими діями. Це має стати предметом кропіткої роботи. На цей момент вдалося можливим зафіксувати низку таких маркованих лексичних одиниць.

Укладачі Словника гідронімів України К. Цілуйко й О. Стрижак диференціюють первинні і вторинні гідроніми, прості і складні. Особливо виділяють назви, які передаються словосполученням.

Першу групу гідронімів, утворених від антропоніма *Купала*, становлять первинні (*Купала*), вторинні (*Купальна*, *Купинець*, *Купільний*, *Купинуватий*), а також словосполучення (*Купелева Поточина*, *Купелевий Яр*).

Виявлена значна кількість гідронімів, утворених від антропонімів *Іван*, *Морена* (*Марина*) (хоча, можливо, вони не пов'язані з купальським обрядом): первинні (*Івани*, *Іване*), вторинні (*Іваник*, *Іванків Іваник*, *Іваниця*, *Іваньків*, *Іваниці*, *Іваценків*; *Марійка*, *Мар'їна*, *Маруся*, *Мар'ївська*, *Марушківка*, *Мар'янівка*, *Морин*, *Мориця*) та словосполучення (*Іванців берег*, *Івана Попового*, *Іванкова Зворина*, *Іванів Звір*, *Кам'яний Івановик*, *Мала Іванівка*, *Марусина Канава*, *Марушківська Поточина*).

До другої групи належать гідроніми вторинні (*Топило*, *Топила*, *Топало*, *Тоня*, *Топилянка*, *Топаль*, *Топаль-*

ська, *Топилянка*, *Топильці*, *Топильче*, *Топільниця*, *Топільницький*, *Топільський*, *Потопах*; *Прогоріла*, *Погар*, *Погаревець*, *Погоріла*, *Погорілка*, *Погорільчик*). До цієї самої групи входять субстантивовані *Горіла*, *Горіле*, *Горілий*. Також виявлено словосполучення (*Мале Топильче*, *Погаревий Звір*, *Погорілин Яр*, *Горілий Пень*, *Горілий Другий*, *Горілий Перший*, *Горілий Третій*) і складні гідроніми (*Конотоп*, *Конотопи*, *Конотопка*, *Свинотоп*, *Свинотопка*). Утім у двох останніх прикладах, можливо, гідроніми виконують, крім основної своєї функції – номінативної, ще й експресивну: «... виражають ставлення до позначуваного об'єкта, виступаючи засобом інтенсифікації виразності мовного знака (с. Довгеньке, річка Вонючка, Гнилице» [7].

До третьої групи включені слова, утворені від апелятивів *вода*, *вогонь*: первинні (*Собот*), вторинні (*Паліївка*, *Кропивник*, *Кропив'янка*, *Кропивня*, *Кропивна*, *Кропивниця*, *Кропивиця*), складні (*Паливода*), а також словосполучення (*Палений Потік*, *Велика Поломиста*, *Кропив'яний Яр*).

Неодмінно треба зважати під час дослідження такого матеріалу й на низку додаткових обставин. Так, вищезазначені гідроніми, похідні від апелятивів *горіти*, *палати* мають виразний зв'язок з обрядовою купальською пісенністю. З іншого боку, має право на існування твердження В. Ніконова щодо походження деяких ойконімів: «За сотнями назв *Починок*, *Гарь*, більш раннім *Жар*, *Дор* можна уявити, як відвойовували наші предки кожну п'ядь у лісу» [9, с. 13].

Вивчення лінгвокультурологічних особливостей відображення традиційної обрядової купальської лексики у вітчизняному гідроніміконі видається продуктивним. Комплексні дослідження питомих гідронімів як одного з джерел лінгвофольклористики, їх класифікація та наукова інтерпретація відкривають перед нами нові можливості.

Література

1. Горбачевич К.С. Русские географические названия / К.С. Горбачевич. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 64 с.
2. Данилюк Н.О. Поетичне слово в українській народній пісні : [монографія] / Н.О. Данилюк. – Луцьк : РВВ Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2010. – 511 с.
3. Дядищева-Росовецька Ю.Б. Усталений словесний комплекс «тихий Дунай» в поезії народній і Т.Г. Шевченка / Ю.Б. Дядищева-Росовецька // Мысль, слово и время в пространстве культуры : сб., посв. 85-летию проф. В.А. Капустина. – К. : Віпол, 1996. – С. 21–23.
4. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) : [навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих закладів освіти] / С. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 432 с.
5. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин ; пер. с нем. К.Д. Цивиной ; примеч. Т.А. Бернштам, Т.В. Станюкович и К.В. Чистова ; послесл. К.В. Чистова. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.
6. Иванов В.В. Инвариант и трансформация в мифологических и фольклорных текстах / В.В. Иванов, В.Н. Топоров // Типологические исследования по фольклору. – М., 1975. – С. 44–76.
7. Лучик В.В. Топоніміка / В.В. Лучик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/?termin=Toponimika>.
8. Мачинский Д.А. «Дунай» русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии / Д.А. Мачинский // Русский фольклор: Хрестоматия исследований / сост.: Т.В. Зуева, Б.П. Кирдан. – М., 1998. – С. 29–35.
9. Никонов В.А. Введение в топонимику / В.А. Никонов. – 2-е изд. – М. : Издательство ЛКИ, 2011. – 184 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://padaread.com/?book=45580&pg=6>.
10. Потебня А.А. О купальских огнях и сродных с ними представлениях / А.А. Потебня // Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 530–552.
11. Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні : [підручник] / С.К. Росовецький. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 623 с.
12. Словник гідронімів України / редкол. А.П. Непокупний та ін. – К. : Наукова думка, 1979. – 783 с.
13. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – К. : Наукова думка, 1974. – 783 с.
14. Українські народні пісні. Календарно-обрядова лірика / вступ стаття, упорядк. О. Дея. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 569 с.
15. Фаминцын А.С. Божества древних славян / А.С. Фаминцын. – СПб., 1884. – 336 с.
16. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира / Т.В. Цивьян. – М. : Наука, 1990. – 210 с.
17. Цілуйко К.К. Передмова / К.К. Цілуйко, О.С. Стрижак // Словник гідронімів України / редкол. А.П. Непокупний та ін. – К. : Наукова думка, 1979. – 783 с. – С. 9–13.